

Edice tureckých pramenů k dějinám Makedonie II.

Bádání o dějinách Makedonie (počítaje v to i oblast bulharské Pirinské a řecké Egejské Makedonie) od 2. pol. 14. století do počátku 20. století nelze si představit bez podstatného využití tureckých archivních pramenů. To je již ostatně obecně známo. Není tudíž divu, že se projevuje zvýšený zájem o tyto prameny. V předešlém článku pod tímž záhlavím (SPFFBU, C 13, p. 176—182) byl podán stručný rozbor osmi svazků tureckých dokumentů k makedonským dějinám, jež vyšly ve Skopji v letech 1951—1963. V tomto příspěvku chceme upozornit na další edice tureckých archiválií, jež připravili makedonští odborníci. V daném případě běží o archivní prameny jiného druhu, než byly ty, o nichž byla již řeč. Jsou však stejně užitečné, přinášejí vítaný pramenný materiál.

1. Jeden z důležitých tureckých archivních fondů tvoří registry zv. *Mühimme defterleri*, „registry důležitých záležitostí“, v nichž byla zaznamenána nařízení (*hüküm*), vzniklá z jednání v císařské státní radě a určená různým úřadům v hlavním městě a v provinciích; tedy jistý druh výchozí korespondence. Početná sbírka těchto defterů (přes půl třetího sta) obsahuje na 150—200 tisíc hükümů, vztahujících se na období od pol. 16. do 2. pol. 19. století a týkajících se různých historických událostí, vztahů mezi tureckou vládou a cizími zeměmi a především politických, sociálních, hospodářských, vojenských a kulturních poměrů ve všech částech rozsáhlé osmanské říše. Z těchto pramenných zdrojů čerpala již řada badatelů (Refik, Fikret Alasya, U. Heyd aj.). Také D. Šoponová z nich vybrala 70 dokumentů, jež vydala ve své knize *Makedonija vo XVI i XVII vek. Dokumenti ot carigradskite arhivi (1557—1645)*. Skopje 1955, pp. 142. Jde vesměs o hükümy, adresované kádím a sandžakbejům na území někdejšího rumelského ejaletu, především v oblasti makedonské. Listinný materiál pochází převážně z 2. pol. 16., částečně také z 1. pol. 17. století. Autorka uveřejnila turecký text těchto hükümů v prepise tureckou latinkou a jejich makedonský překlad, opatřený potřebnými vysvětlivkami a slovníčkem tureckých odborních termínů; připojila rovněž faksimilia všech dokumentů.

Tematika takto zřetelných pramenů je velmi různorodá, pestrá. V dokumentech jde ponejvíce o potírání zlořádů, o nichž byla podávána hlášení Vysoké Portě. Stížnosti provinčních orgánů i obyvatelstva názorně ukazují, jak byly svévolně porušovány zákonné předpisy (zejména v daňovém ohledu), jak se mnozí vlávní místní činitelé (držitelé služebních beneficí, janičáři) dopouštěli násilností na obyvatelstvu, jak zase terorizované venkovské obyvatstvo na to reagovalo vzpourami, popř. dalšími násilnostmi apod. Dočítáme se např., jak sipáhlové nebo zájmové vydírali své ráje, vymáhali na nich zdarma potraviny a krmivo, jak neoprávněně vybírali vysoké mýto od osob dopravujících své zboží na trh, nebo zase jak pili víno a dělali pak výtržnosti, jak se zdráhali jít na vojnu, jak dokonce vyhrožovali svým rájům, že „jim odřezou nosy a uši nebo je zabijí“, jestliže bez jejich souhlasu odevzdají charáďz vyslanému státnímu výběrčímu (str. 76). Mnohé dokumenty se zmiňují o rebeliích obyvatelstva na Prilepsku a v jiných místech v Makedonii, přičemž rebelové jsou zpravidla nazýváni prostě bandity, lupiči (*eskiya*). Jisté se vyskytovali i takoví, kteří skutečně přepadali, drancovali a loupili; je to patrné z dalších hükümů nařizujících ostrá opatření proti jejich činnosti. Dovidáme se, že se prý i mniši několika klášterů spolčovali se zbojníky, ukrývali je a opatřovali jim potravu (str. 91). Hüküm z r. 1595 nařizuje potrestání značného počtu Albánců na Tetovsku, kteří se vzbouřili využívajíce nepřítomnosti zájmů a tímárníků, kteří byli v té době na vojně, a drancovali vesnice a páchali násilnosti.

Řada dokumentů se týká vojenských věcí: doplňování pevnostních posádek, stavby nebo opevňování tvrzí, výroby dělových koulí, náboru veslařů nebo řemeslníků pro vojenské účely, dopravy jinochů odvedených pro janičárský sbor aj. V uvedené sbírce najdeme několik hükümů vztahujících se na židovské obchodníky (v Makedonii žilo v turecké době hodně židů zabývajících se obchodem a provozujících různé živnosti): zakazovalo se jim prodávat víno muslimům, kupovat otrokyne-muslimky, odivat se jako muslimové; jindy se zase mělo soluňským židům umožnit nakupovat v kraji dostatek vlny na výrobu „státního sukna“ (tj. pro janičáry) a zabránit tomu, aby vlnu skupovali a vyváželi cizí obchodníci a překupníci.

Mezi dokumenty je také jeden, v němž se na údajném chování jistého „vznešeného Dubrovničana“ v Skopji usedlého zajímavě odrážejí válečné události z r. 1571. Podle hlášení skopského guvernéra zmíněný prý v době dobytí Kypru „několik dní neotvíral krám, nevycházel z domu, plakal a držel smutek“. Když se pak „stala událost s císařským lodstvem“ (zde se myslí na porážku tureckého lodstva u Lepanta o dva měsíce později), onen Dubrovničan prý „pořádal zábavy, nemuslimům rozdávali obilí a říkáje „ted je naše přiležitost“, vyzýval je k výrobě zbraní a stavěl bašty“. Kdyby se zjistilo, že je to pravda, měl se onen obchodník zatknout, měli se mu prodat koně a mělo se o něm podat hlášení. Jak to dopadlo, to se ovšem z daného dokumentu nemůžeme dovědět. V jiném hükümu z téhož roku se skopským obchodníkem zakazují cesty

do Dubrovníku. R. 1573 se zase nařizuje ochridskému sandžakbejovi, aby dal zatknout některé Albánce z vesnic ve svém sandžaku, kteří se vzbouřili, dodávají Benáťčanům obilí, stále jim pomáhají a projevují jim oddanost. Byl prý zachycen list, který v tom smyslu poslali do Benátek.

V dalších dokumentech čteme o opatřeních proti lichvářům a penězokazům, o dodávkách ovcí do Cařihradu a zajištění tažného dobytka pro dopravu olova do Soluně, o výrobě síry na Ochridsku, o náboru fezníků a tesařů pro hlavní město, o výzvě k obchodníkům a jiným zájemcům, aby navštívili desítidenní jarmark v újezdu Siderokapsa, o zbourání křesťanských kostelů, jestliže byly zbudovány bez povolení aj. aj.

Jak je z uvedeného vidět, zmíněná edice tureckých dokumentů přináší zajímavý pramenný materiál k bližšímu poznání života makedonského lidu zejména v 2. pol. 16. století. Tento materiál je tím vzácnější, že listinných pramenů ze starší doby turecké okupace v Makedonii a na Balkáně vůbec bylo dosud vydáno (nebo se zachovalo) poměrně velmi málo. Na druhé straně je třeba také zdůraznit, že i když se uveřejněný materiál vztahuje převážně na makedonskou oblast, je jeho badatelský význam daleko širší, protože ho může být s prospěchem použito k srovnávacím účelům při studiu soudobých poměrů i v jiných okupovaných balkánských oblastech. Publikace D. Šopovové a U. Heyda (*Ottoman Documents on Palestine 1552—1615*. Oxford 1960) budou užitečné pro eventuelní další studium a zpracování dokumentů z *Mühimme defterleri*. A konečně obě edice v té formě, jak byly připraveny, mohou posloužit i jako vhodné didaktické pomůcky mladším badatelům, kteří se budou chtít seznámit s listinným materiálem daného typu.

2. Významnou islámskou institucí byl vakf, islámská dobročinná nadace. Vakfy hrály v islámském světě důležitou úlohu jak v hospodářském, tak i kulturním životě. Také na Balkáně v době turecké nadvlády bylo založeno hodně vakfů. Zakládací nadační listiny, tzv. vakfnáme nebo vakfije, jsou cennými historickými prameny, „umožňují nám nejen objasnit instituci vakfů, jež představuje problém velkého významu pro studium islámské společnosti jak z hlediska právního, tak i historického, nýbrž nám mohou posloužit jako prvotné prameny ke studiu mnohých jiných otázek ze všech oborů historie. Vakufské listiny poskytují nejvíce údajů k dějinám měst a sídlišť vůbec, ke kolonizaci, k historické topografii a zejména ke kulturním a hospodářským dějinám. Tyto dokumenty nás seznamují se systémem územního rozvoje měst, se zakládáním nových měst, čtvrtí, s místy soustředění lidí různých řemeslných, průmyslových a obchodních činností. Vakfnáme nám umožňují seznámit se s vnitřní strukturou společnosti za tureckého panství v našich [tj. jugoslávských] zemích; ukazují nám na ekonomické podmínky různých společenských tříd, na jejich životní úroveň, jakož i na právní a sociální vztahy uvnitř těchto tříd i mezi nimi samými; umožňují nám poznat hodnotu peněz, charakter různých daní, výši pachtů a nájemného. Vakfnáme nám zobrazují rozvoj osvětových, vědeckých a náboženských institucí, jakož i institucí sociální pomoci. Studující tyto dokumenty, můžeme získat dosti jasnou představu o životě vůbec, tj. můžeme poznat skutečnou strukturu společnosti, o níž nás kroniky — jež se spokojují hlavně s tím, že nám vypočítávají rozmanité válečné a politické události, život a avantury vládců a významných státníků — informují velmi zřídka a zcela mimochodem. Vakfnáme a vakufské listiny vůbec, zejména pak vakufské účty poskytují nám hojně informace o tom, jak žili prostí lidé, drobní řemeslníci, malí obchodníci a rolníci, s nimiž kroniky soustavně nepočítají“ (Prilozi za orijentalnu filologiju... II, Sarajevo 1951, p. 5; tak hodnotí islámské nadační listiny H. Šabanović, jeden z jejich vydavatelů.)

O vakfech existuje obšírná literatura. Mnohé „balkánské“ vakfije byly publikovány nebo analyzovány Gökbilginem, Elezovićem, Ichčievem, Gálabovem, Šabanovićem, Hasandedićem nebo Bejtievem. V poslední době bylo vydáno také několik vakfnáme z makedonské oblasti: H. Kaleši, *Najstarija vakufnama u Jugoslaviji* (Prilozi za orijentalnu filologiju, X—XI, 1961, p. 55—73); V. Boškov—F. Ishak, *Edno skopsko vakufname od XVI vek* (Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, V/1, Skopje 1961, p. 165—175); iidem, *Rifajskoto tele vo Skopje* (ibidem, II/2, 1958, p. 179—191); H. Kaleši i M. Mehmedovski, *Tri vakufnami na Kačanikli Mehmedpaša*. Skopje 1958, pp. 99.

„Nejstarší vakfnáme“ pochází z r. 1435. Zakladatelem nadace byl jistý Sungur-beg, zvaný také Čauš-beg, někdejší vojenský hodnostář z doby sultána Murada I. Původní listina byla sepsána v arabském jazyce. V jednom ze sídlišť bitolského kádíského úřadu se zachoval jeho opis, jež nyní vydal H. Kaleši. Jde podle všeho o nejstarší z arabských, resp. tureckých listin zjištěných dosud na jugoslávské půdě. Autor uveřejnil faksimile dokumentu, kritický přepis původního textu a jeho komentovaný srbocharvátský překlad. Vakfované objekty se nacházely v Bitoli, Edirne a Vidinu. — Vakfije z r. 1592 se týká nadace jistého Hadži Muhjidina. Autoři podali komentovaný makedonský překlad listiny a připojili její faksimile. Vakfovanou nemovitostí byl Muhjidinův chán (zájezdní hostinec) ve Skopji, pronajatý v té době kozišníkům. — Titíž autoři uveřejnili další dokument typu vakfije. Běží o listinu z r. 1818, kterou jistý šejch Mehmed-efendi vakfoval své *tekiye*, stojící ve Skopji a sloužící rifaické sektě, a čtyři řemeslnické krámy;

nájemné z těchto krámů mělo být věnováno na udržování příslušných budov a na stravování chudiny a hostů. Turecký text je přepsán latinkou, přílohou je i faksimile originálu listiny. — H. Kaleši a M. Mehmedovski vydali ověřený opis tří obširných vakfnáme Mehmed-paši z Kačaniku, syna jednoho z nejznámějších osmanských velkovezírů z 2. pol. 16. století (albánského původu). Tyto tři nadační listiny z r. 1608, z nichž každá zahrnuje vakfovaný majetek Mehmedův (nemovitý i movitý) v jiné makedonské oblasti, tvoří vlastně jeden celek. Přepis původního textu (s poukazem na nepřesnosti rukopisu) doprovází makedonský překlad, opatřený četnými vysvětlivkami; jsou rovněž připojena faksimilia všech tří listin.

Uveřejněná vakfnáme poskytují hojné a užitečné pramenné údaje ke studiu soudobých poměrů v daných makedonských oblastech. Jejich historický význam plně odpovídá tomu, co již bylo o islámských nadačních listinách řečeno shora. Seznamujeme se v nich s nejrůznějšími nemovitostmi, jež byly majetkem zmíněných odkazovatelů (statky, domy, krámy, pozemky, vinice, pastviny, mlýny, zahrady, dobytek, sýpky, studny, mosty, lázně, karavanseraje, kavárny včetně pekařských pecí, věznicích hodin, kobereců, knih, stříbrných mečů a ostruh aj.), s platy jednotlivých zaměstnanců islámských náboženských, školských a sociálních zařízení (mešit, medres, klášterů), stanovenými samým zakladatelem nadace z příjmů plynoucích z vakfovaného majetku, s různými aspekty hospodářského života (půjčky na 10–15 % úrok, ceny zboží, míry a váhy apod.), s dědickými podmínkami a vztahy, s právním postavením plačeného správce vakfu — mütevelího, kteroužto funkci si odkazovatel zpravidla záměrně podržel pro sebe a své pokolení, aj. aj.

Není pochyby o tom, že tyto pečlivě edice „makedonských“ vakfnáme s přesným překladem jsou cenným přínosem nejen ke studiu osmanských listinných pramenů tohoto typu, ale především k poznání hospodářských a kulturních poměrů v makedonském městském prostředí, k poznání místní topografie, živností, sociálních služeb, islámského „církevního“ aparátu apod.

3. Jiným druhem důležitých tureckých historických pramenů jsou sbírky kánúnů, tzv. kánúnáme, pořizované od 16. století pro jednotlivé sandžaky a obsahující zákonné předpisy, jež normativně upravovaly především feudálně agrární a právní vztahy mezi držiteli služebních beneficií a závislým obyvatelstvem a dotýkaly se mnohých dalších otázek z hospodářského a sociálního života v dané oblasti.

V turecké době byla část dnešního makedonského území zahrnuta do ochridského sandžaku, rozkládajícího se převážně v Albánii. Zatím jsou známy tři varianty osmanského zákoníku tohoto sandžaku. Značně chybný přepis původního textu latinkou pořídila H. Tunçerová (*Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları*. Ankara 1962, p. 299 až 302); běží o *Kánúnáme ochridské lvy*, jež bylo zapsáno v defteru z r. 991 H/1583. Další ochridské kánúnáme (*Ochridský kánún*) bylo zaznamenáno v defteru z r. 1022 H/1613; turecký text latinkou vydal Ö. L. Barkan (*XV ve XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonomînin hukukî ve mali esasları. I. Kanunlar*. Istanbul 1945, p. 292–296). A konečně existuje třetí varianta zmíněného kánúnáme (*Kánúnáme ochridské lvy*), již uveřejnila Dušanika Bojanovičová v časopise Glasnik na Institutot za nacionalna istorija. III/1. Skopje 1959, p. 285–295. Kánúnáme bylo zaregistrováno v jiném defteru z r. 1613. Autorka podala původní turecký text v přepise latinkou, faksimile dokumentu a přesný makedonský překlad. Toto kánúnáme se liší od ostatních dvou tím, že v něm chybí poslední článek týkající se sokolníků. Autorka však chybějící část textu doplnila a přeložila podle edice Barkanovy.

Ochridské kánúnáme začíná údaji o měrných jednotkách pro zemědělské plodiny a uvádí „úřední“ ceny těchto plodin. Nato sledují předpisy o feudálních dávkách ze zeleniny, sena, obilí, vína, rybolovu, medu a mlýnů. Řada dalších článků se týká dědického převodu držby poddanské baštiny (obdělávatelné půdy v rájové hospodářství), nesprávnosti vyskytujících se při odběru desátku od rájů a jeho dopravě, zdanění derbenddzíů (strážců průsmyků, soutěsek apod.) a sokolníků, robotních povinností rájů, dávek z drobného dobytka a daňových přehmatů muslimských držitelů nemuslimských baštín. Mnohé z uvedených předpisů se ovšem vyskytují v té či oné obměně nebo i v stejném znění v kánúnáme jiných sandžaků.

Oblastní kánúnáme nepředstavují nějakou úplnou kodifikaci zákonných ustanovení, upravujících feudálně agrární a právní vztahy v příslušném správním obvodu. Je to spíše jen kompilovaný výběr různých vládních (sultánských) nařízení, jež normativním způsobem zdůrazňovala jisté ekonomické a sociální skutečnosti v sandžaku, nebo připomínala některé zvláštnosti místních agrárních, sociálních nebo právních poměrů. Tyto regionální kodexy nelze interpretovat izolovaně. Je nutno vždy přihlížet i k všeobecným kánúnáme z doby Mehmeda Fátiha, Sulejmana Kánúní a Ahmeda I., jejich předpisy měly do značné míry obecnou platnost a v nichž je často třeba hledat poučení o otázkách, které v oblastních zákonnících buď vůbec nebyly dotčeny, anebo jen velmi skrovně. Doporučuje se ovšem i patřičný zřetel na obdobné předpisy, zaregistrované v kánúnáme sousedních sandžaků.

Jiným typem osmanských zákoníků jsou speciální kánunnáme. Myslíme jimi sbírky kánúnů vztahujících se buď jen na určité skupiny obyvatelstva (např. na kočovné pastevce, cikány nebo vojnuky), na jejich služební povinnosti, právní postavení a zdanění, nebo na určitá hospodářská odvětví či výrobce (např. na hornictví, na máslaře aj.) nebo na jednotlivá města. Sem lze zařadit kánúny, popř. kánunnáme, jež představují spíše celní a mýtní tarify nebo sazebníky tržních poplatků apod. Studium těchto speciálních kánunnáme poskytne cenné údaje zejména k řešení problematiky společenské struktury v osmanské říši nebo přispěje k poznání obchodních poměrů v provinciích (druhy a ceny zboží, způsob dopravy, platidla, míry a váhy aj.) apod.

V defterech zv. *Tapu tahrir defterleri*, uložených v Archivu předsednictva vlády v Istanbulu, je zaznamenána řada speciálních kánúnů z konce 15. a ze 16. století, týkajících se balkánských měst. Byly vydány M. Sokoloskim v časopise Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, I/2, 1957, p. 195—202; II/1, 1958, p. 297—313. Autor uveřejnil faksimilia dokumentů, přepis původních textů tureckou latinkou a komentovaný makedonský překlad. Kánúny se vztahují na srbská města Niš (defter z r. 903 H/1497) a Kruševac (deftery z r. 943 H/1536 a 993 H/1575) a na řecko-makedonská města Argos-Orestikon (*Hrupište*), Kastoria (*Kestirye*), Servia (*Serfice*), Veroia (*Karaferya*) a Giannitsa (*Yenice Vardar*); vesměs z jednoho defteru z doby Sulejmana Zákonodárce (1520—1566).

Publikované kánúny stanoví především taxy vybírané v uvedených městech ke dovozu, vývozu nebo prodeji rozmanitých zboží: zemědělských plodin, živočišných a mléčných výrobků, dobytka, vína, ryb, soli, látek, kůží, výrobků z kovu a ze dřeva aj. aj. Dále předpisují desátek z obilí, ovoce, zeleniny a z vinnogradů, dávky z rybolovu, poplatky ze stánků na tržišti nebo z prodeje otroků, dávky splatné při mýlatu, o senoseči a o vánočních, cla z textilního a kovového zboží, dováženého cizími příslušníky z „Evropy“ (*Frangistan*). Vymezují dobu feudálního monopolního prodeje vína, připomínají dvojnásobné taxy o jarmarcích, nižší kánún mimo jiné uvádí skupiny obyvatelstva, které byly nebo nebyly osvobozeny od mimořádných berní zv. aváriz. Kánúny tak poskytují hojně údaje o druzích spotřebního zboží, které se v tehdejší době objevovalo na trhu v zmíněné oblasti, o tržních, mýtních a celních poplatcích, o způsobu dopravy zboží a výběru příslušných poplatků, o používáních měrách a váhách, o jistém zvýhodnění muslimských kupců při některých poplatcích apod.

Vydané kánúny přinášejí užitečný pramenný materiál ke zkoumání městské ekonomiky v balkánských zemích za turecké nadvlády. Zároveň jsou i vhodným příspěvkem ke studiu obdobných kánúnů, jež ostatně bývají často součástí sandžackých zákoníků. V této souvislosti lze upozornit zejména na podrobnou studii B. A. Cvetkovové, *Kam voprosa za pazarnite i pristanišnitne mita i taksi v njakoti bŕlgarski gradove prez XVI v.* (Izvestija na Instituta za istorija. XIII. Sofie 1963, p. 183—260) a na knihu N. Beldiceanu, *Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds turc ancien 39* (Paříž—Haag 1960). Viz zároveň Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1949—1950, p. 329—330, pozn. 126.

Z uvedeného je vidět, že makedonští odborníci věnují zaslouženou pozornost tureckým archivním pramenům k národním dějinám. Není pochyby o tom, že mají poměrně značné množství těchto archiválií k dispozici přímo v domácích archívech. Mnoho tureckého pramenného materiálu k dějinám Makedonie je zachováno i v archívech sousedních zemí a ovšem i v bohatých archivních fondech v Turecku. (Viz např. nedávné edice I. K. Vasdravelliho, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης. 1695—1912. Soluň 1952; Β'. Αρχείον Βεροίας—Ναούσης. 1598—1886. Soluň 1954; Γ' Αρχείον Μονής Βλατάδων. 1466—1839. Soluň 1955. Τοπικά έγγραφα περί τοῦ μακεδονικοῦ ἄγῶνος. Soluň 1958. V předmluvě k I. svazku I. série *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod* (Skopje 1963, p. V) je slíbeno soustavné vydávání tureckých archivních pramenů.¹ Je jisté, že z toho bude mít opravdový prospěch nejen domácí historiografie, ale i historiografie ostatních balkánských národů, které kdysi žily pod tureckou nadvládou.*

Josef Kabrda

¹ Nedávno vydal Státní archiv Svazové republiky Makedonie další svazek tureckých listinných pramenů k dějinám makedonského národa: *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*. Serija prva. Tom II: 1627—1635. Skopje 1966, str. LXIII, 196, faksimilia 166 listin. Protože již nebylo možno zařadit recenzi této sbírky do tohoto článku, bude uveřejněna v dalším svazku SPFFBU.